

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός

Κοινωνιολόγος - Πάντειο Παν/μιο

Η ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΓΗΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΜΥΡΤΟΥΝΤΙΩΝ (1871-1913).

Κάτι γνώριζαν οι Άγγλοι δανειστές της επαναστατικής εξουσίας που διεκδίκησαν το 1826 την παραχώρηση της εθνικής γης του κάμπου της Γαστούνης «προς απόσβεσιν των συναφθέντων δανείων» (Κολυβάς, 1917, 87): η γη που δημιούργησε με τις προσχώσεις του ο Ηλειακός Πηνειός είναι πολλή, γόνιμη — και εκείνη την εποχή ήταν «αδέσποτη» αφού την είχαν εγκαταλείψει οι επί τουρκοκρατίας δεσπότες της, οι Χοττομαναίοι της Γαστούνης και οι Λαλιώτες Τουρκαλβανοί. Όμως αυτή η απαίτηση των δανειστών δεν θα γίνει δεκτή και, όπως και σε άλλες περιοχές, η εθνική γη της Ήλιδος θα παραδίδεται κομμάτι-κομμάτι με βάση τους διάφορους νόμους περί «εκποιήσεως φθαρτών», «περί προικοδοτήσεως ελληνικών οικογενειών», με τα «φαλαγγίτικα γραμμάτια» ή και τα «κρητικά» συνώνυμά τους, μέχρις ότου φθάσει η στιγμή, το 1871, να γίνει γενική διανομή της¹.

Τότε, σαράντα πέντε χρόνια αργότερα υπήρχαν ακόμη στην Ήλιδα διαθέσιμες άφθονες εθνικές γαίες. Ο πληθυσμός ήταν αραιός και επομένως η περιοχή προσφερόταν για εποίκισμο: «*Εις την Ηλείαν την Πυλίαν, την Λακεδαίμονα την Ακαρνανίαν, την Τριχωνίαν... θέλουσι περισεύσει πολλαί γαίαι, ελπίζομεν δε, ότι όσοι των μη γεωργών επιθυμούσι να ασπασθώσι το γεωργικόν επάγγελμα και όσοι δεν έχουσιν αρκούσαν έκτασιν γαιών εις τας ιδίας επαρχίας θέλουσι σπεύσει να πραγματοποιήσωσι τα δικαιώματά των εντός της ανωτέρω προθεσμίας*» έγραφε το υπουργείο Οικονομικών στην εγκύκλιο των Οδηγιών που έστειλε στις 10 Ιουνίου 1871 για την εφαρμογή του νόμου υλα', δηλαδή του νόμου περί διανομής της εθνικής γης, (Θεοχάρης, κ.ά., 1877, 353). Η Ηλεία λοιπόν αποτελούσε κατά το υπουργείο

1. Η ανακοίνωση αυτή στηρίζεται στο υλικό της υπό έκδοσιν εργασίας μου «*Τὸ ζήτημα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν*» όπου γίνεται εκτεταμένη αναφορά στις διαδικασίες εκποίησης της εθνικής γης και στις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις που την καθόρισαν. Η σχετική έρευνα χρηματοδοτήθηκε από τη Διεύθυνση Μελετών της ΑΤΕ. Μια γενική προσέγγιση του ζητήματος της εθνικής γης, για την οθωνική κυρίως περίοδο, υπάρχει στον McGrew (1985) και συνοπτικότερα στον Ψυχογιό (1987).

την πρώτη από τις περιοχές της ελληνικής «δύσης» που έπρεπε να κατακτηθεί, να κατοικηθεί και να καλλιεργηθεί, συνεπώς και η Μυρτουντία που καταλαμβάνει το βορειοδυτικό άκρο της.²

Παρά την προτροπή του υπουργείου προς τους ενδιαφερόμενους να «σπεύσουν εντός των προθεσμιών», η διανομή της εθνικής γης δεν ήταν στιγμιαία διαδικασία ούτε στην περιοχή της Μυρτουντίας, ούτε στην υπόλοιπη χώρα. Από το 1871 που δημοσιεύθηκαν οι νόμοι της και υλα' (περί διανομής της γης και των φυτειών, αντιστοίχως) μέχρι την έκδοση των τελευταίων παραχωρητηρίων³, όπως τα βρίσκουμε καταχωρημένα στο υποθηκοφυλακείο Μυρτουντιών στα Λεχαινά, πέρασαν περισσότερα από 40 χρόνια. Άλλωστε και οι «δηλοποιήσεις» του υπουργείου των Οικονομικών, δηλαδή οι αποφάσεις, με τις οποίες καθορίστηκαν οι τιμές της γης και των φυτειών στην επαρχία Ηλείας, δημοσιεύτηκαν στα υπ' αριθμόν 20/13.3-1879, 70/31.10.1879, 129/30.12.1881 και 63/21.2.1883 φύλλα της Εφημερίδος

2. Την περιοχή του τέως δήμου Μυρτουντιών καταλαμβάνουν σήμερα οι δήμοι, Λεχαιών, Αντραβίδας, Βαρθολομιού και οι κοινότητες Καβασιλών, Καλυβιών, Καρδιακαύτι, Κάστρου, Κυλλήνης, Αυγιάς, Μάχου, Μπράτι (Σταφιδοχωρίου), Νιοχωριού Ρετούνης (Αρετής), Σουλειμάναγα (Μυρσίνης), Στρούσι, Τραγανού, Τρουμπέ (Δήμητρας) και Κάτω Παναγιάς (δημιουργήθηκε από πρόσφυγες το 1932). Υπήρχαν (και υπάρχουν και οι οικισμοί Βρανά (κοντά στο Βαρθολομίο), Όλγα και Μαρκόπουλο (κοντά στο Τραγανό). Τα Καβάσιλα χωρίζονταν τότε στους οικισμούς Άνω και Κάτω Καβάσιλα ή Καβάσιλα και Καβασιλάκι. Όπου ήταν δυνατό ενοποιήθηκαν τα στοιχεία γι' αυτούς τους δύο οικισμούς, όπως και της Όλγας (πρόκειται για ελάχιστα παραχωρητήρια) με αυτά του Μαρκόπουλου. Οι εντός παρενθέσεως ονομασίες είναι νεότερες και αυτές χρησιμοποιούνται σήμερα επισήμως. Στο κείμενο χρησιμοποιούνται οι παραδοσιακές, αυτές που αναφέρονται στα έγγραφα που μελετήθηκαν. Πρωτεύουσα του Δήμου ήταν τα Λεχαινά. Η συνολική έκταση των κοινοτήτων που συναποτελούσαν τον Δήμο είναι σήμερα 244.000 στρέμματα. Ο πληθυσμός του Δήμου Μυρτουντιών ήταν 6.621 άτομα το 1870 και 14.896 το 1907. Σχετικά με την ιστορία της περιοχής και της Ηλείας σε σχέση με το ιδιαίτερο αντικείμενο αυτής της μελέτης βλέπε το περιοδικό «Ηλειάκω» και τα βιβλία ή άρθρα των Γριτσόπουλου (1971), Δάβου (1985), Μπελιά (1979 και 1980), Οικονομόπουλου (1960), Παπανδρέου (1924), Χρυσανθακόπουλου (1950), Ντ. Ψυχογιού (1950) και της Ε. Ψυχογιού (1987).

3. «Παραχωρητήρια» ονομάζονταν τα επίσημα έγγραφα του υπουργείου Οικονομικών με τα οποία αναγνωριζόταν ως ιδιοκτήτης της εθνικής γης αυτός που την είχε δηλώσει, ο «δηλωτής» κατά την επίσημη ορολογία της εποχής. Τα παραχωρητήρια (όπως και οι μεταβιβάσεις ακινήτων μεταξύ ιδιωτών) έπρεπε να καταχωρηθούν (να «μεταγραφούν» κατά την επίσημη ορολογία) στα βιβλία του υποθηκοφυλακείου Μυρτουντιών, στα Λεχαινά. Στα παραχωρητήρια αναφερόταν η ημερομηνία έκδοσής τους, το ονοματεπώνυμο του δηλωτή, η περιοχή που βρισκόταν η παραχωρούμενη γη ή φυτεία, η τιμή της και η προκαταβολή που είχε ήδη καταβάλει ο δηλωτής. Σε κάθε παραχωρητήριο μπορούσαν να περιλαμβάνονται πέντε το πολύ αγροτεμάχια ή φυτείες και κατά κανόνα υπήρχαν περισσότερα από ένα παραχωρητήρια κατά δηλωτή, δύο περίπου κατά μέσο όρο, με ακραία περίπτωση κάποιον που είχαν εκδοθεί επ' ονόματί του 10 παραχωρητήρια γαιών και φυτειών.

της Κυβερνήσεως, δηλαδή οκτώ χρόνια τουλάχιστον μετά την έκδοση των νόμων. Τα πρώτα παραχωρητήρια άρχισαν να δίνονται στους δικαιούχους της Μυρτουντίας μόλις το 1880, ενώ τα τελευταία εκδίδονται το 1913. Ο Κολυβάς (1917) έχει συγκεντρώσει τις δηλοποιήσεις για όλες τις περιοχές της χώρας και από αυτές αντιγράφουμε τις τιμές που ορίστηκαν για τα χωριά του δήμου Μυρτουντίων ανάλογα με τις τοποθεσίες⁴. Όπως προκύπτει από τους Πίνακες, οι ακριβότερες τιμές για την ξερική γη και τις φυτείες ορίστηκαν στα Λεχαινά και την Αντραβίδα, τιμή ποτιστικής ψιλής (ασκεπούς) γης ορίζεται μόνο για τα Λεχαινά και του Σουλειμάναγα, πεφυτευμένες ποτιστικές γαίες φαίνεται να υπάρχουν μόνο στην Κυλλήνη.

Πίνακας 1

Τιμές ασκεπών ξηρικών γαιών Δήμου Μυρτουντίων
(δραχμές / στρέμμα)

	Τάξεις			Τοποθεσίες					
	A	B	Γ	I	II	III	IV	V	VI
Λεχαινά	50	44	37	44	37	50	50	50	50
Αντραβίδα	50	44	38	50	44	50	50	38	
Βαρθολομιό	45	34	30	30	30	34	34	45	
Βρανά	32	28	24	28	24	24	32		
Καβάσιλα	48	41	35	48	41	48	35	35	
Καβασιλάκι	48	42	30	48	30	48	42	42	
Καλύβια	45	40	37	45	40	37			
Καρδιακαύτι	34	30	25	30	34	30	30	25	25
Κάστρο	30	26	23	26	23	30	23	26	
Κυλλήνη	34	31	20	34	31				
Λυγιά	33	29	24	24	24	33	29		
Μαρκόπουλο	33	26	20	33	26				
Μάχου	33	28	24	33	28	24	33	28	24
Μπράτι	48	40	30	40	40	40	30	40	48
Νιοχώρι	45	34	30	34	30	45	45	45	
Ρετούνη	43	35	29	29	35	43	43	29	
Σουλειμάναγα	48	42	35	35	42	48	35		
Στρούσι	48	40	33	48	48	33	40		
Τραγανό	35	30	26	26	26	30	35	26	
Τρουμπέ	33	29	25	25	29	33	33	33	25

Πηγή: Κολυβάς, 1917, σμβ'.

4. Σύμφωνα με τους νόμους της 'και υλα' η περιοχή κάθε χωριού μπορούσε να διαιρεθεί σε έξι το πολύ περιφέρειες. Για κάθε μια από τις περιφέρειες οριζόταν χωριστή τιμή κατά στρέμμα για την ξερική γη και την ποτιστική, τόσο για τις φυτείες όσο και για

Πίνακας 2

Τιμές ξηρικών φυτειών Δήμου Μυρτουντίων
(Δραχμές / στρέμμα)

Οικισμός	Τάξεις		Τοποθεσίες					
	A	B	I	II	III	IV	V	VI
Λεχαινά	54	43	43	43	54	54	54	54
Αντραβίδα	53	43	53	43	53	53	43	
Βαρθολομιό	54	35	35	35	35	35	54	
Βρανά	35	31	35	31	31	35		
Καβάσιλα	51	43	51	51	43	43	43	
Καβασιλάκι	51	43	51	51	43	43	51	
Καλόβια	54	43	54	43	43			
Καρδιακαύτι	42	31	31	42	42	31	42	31
Κάστρο	35	31	31	31	35	31	35	
Κυλλήνη	43	34	43	34				
Λυγιά	36	31	31	31	36	36		
Μπράτι	53	43	53	43	43	53	53	43
Μαρκόπουλο	40	31	40	31				
Μάχου	41	32	41	41	32	32	32	32
Νιοχώρι	50	41	50	41	41	50	50	
Ρετούνη	41	37	37	37	41	41	37	
Σουλειμάναγα	53	43	43	53	53	43		
Στρούσι	53	40	53	53	40	40		
Τραγανό	40	35	35	35	40	40	40	
Τρουμπέ	36	32	36	32				

Πηγή Κολοβάς, 1917, σμζ'.

τα χωράφια. Σε κάθε χωριό όμως μπορούσαν να υπάρχουν το πολύ 2 τιμές (τάξεις) για τις ποτιστικές φυτείες και άλλες δύο για τις ξηρικές φυτείες. Για την ασκεπή γη ορίζονταν δυο το πολύ τιμές αν ήταν ποτιστική και μέχρι τρεις αν ήταν ξηρική. Υπήρχαν δηλαδή για όλο το χωριό 4 τάξεις φυτειών (Α, Β τάξεως ποτιστικές, Α, Β τάξεως ξηρικές) και 5 τάξεις ψιλών γαιών (Α, Β ποτιστικές, Α, Β, Γ ξηρικές) και για κάθε μια από αυτές τις τάξεις είχε οριστεί η κατά στρέμμα τιμή που ίσχυε για όλο το χωριό. Η επιτροπή όφειλε να αποφασίσει για κάθε μια από τις έξι περιφέρειες του χωριού σε ποια τάξη θα εντάξει τις φυτείες ή τις ασκεπείς γαίες που βρίσκονταν σ' αυτή, ανάλογα με το αν ήταν ποτιστικές ή ξηρικές. Για παράδειγμα, οι ποτιστικές φυτείες της περιφέρειας Χ εντάσσονται στην τάξη Α των ποτιστικών φυτειών, οι ξηρικές φυτείες της ίδιας περιφέρειας στην τάξη Β των ξηρικών φυτειών, η ποτιστική ψιλή γη της ίδιας περιφέρειας στην τάξη Β των ποτιστικών ψιλών γαιών και η ξηρική ψιλή γη στην τάξη Γ των ξηρικών ψιλών γαιών. Το ίδιο επαναλαμβάνονταν για όλες τις περιφέρειες, που όπως είπαμε μπορούσαν να είναι το πολύ έξι.

Πίνακας 3

Τιμές ποτιστικών γαιών και φυτειών
Δήμου Μυρτουντίων (δρχ./στρ.)

1. Ασκεπείς γαίες

Οικισμός	Τάξεις		Τοποθεσίες					
	A	B	I	II	III	IV	V	VI
Λεχαινά	80	60			80		60	
Σουλειμίαναγα	80	60	80	60	60			

2. Πεφυτευμένες γαίες

Κυλλήνη	60	60	60	60	60	60	60	60
---------	----	----	----	----	----	----	----	----

Πρέπει κατ' αρχήν να επισημάνουμε ότι οι τιμές ορίστηκαν με βάση διοικητική απόφαση και επομένως είναι αρκετά πιθανό, ότι δεν αντιπροσωπεύουν μόνο την παραγωγικότητα της γης αλλά και την πολιτική δυνατότητα των κατοίκων κάθε χωριού (ή και συγκεκριμένων ατόμων μέσα σε κάθε χωριό) να προκαλέσουν απόφαση από την επιτροπή που να είναι συμφέρουσα γι' αυτούς, δηλαδή να επιτύχουν τον προσδιορισμό όσο το δυνατόν κατώτερης τιμής για τη γη και τις φυτείες που τους ανήκαν. Πάντως, το γεγονός ότι στα χωριά που βρίσκονται στο κέντρο του κάμπου (Λεχαινά, Αντραβίδα Σουλειμίαναγα, Στρούσι, Καβάσιλα, Μπράτι), έχουν οριστεί υψηλότερες τιμές σε σχέση με τα χωριά της «Ριζοκαστριάς» (αυτά που βρίσκονται στη ρίζα του λόφου που φιλοξενεί το φραγκικό κάστρο Χλεμούτσι και το χωριό Κάστρο, δηλαδή στα χωριά Κυλλήνη, Νιοχώρι, Μάχου, Τρουμπέ, Βρανά) ή με αυτά που βρίσκονται στο όριο με τη λοφώδη Βουπρασία (Τραγανό, Μαρκόπουλο), δείχνει ότι ο καθορισμός των τιμών δεν ήταν εντελώς αυθαίρετος.

Οι επεξεργασίες που ακολουθούν στηρίζονται όλες στα παραχωρητήρια που εκδόθηκαν από το υπουργείο Οικονομικών — για την ακρίβεια στα αντίγραφα τους που έχουν καταχωρηθεί στα Βιβλία Μεταγραφών του υποθηκοφυλακείου Μυρτουντίων. Πρόκειται για 14 τόμους που περιλαμβάνουν αποκλειστικά και μόνο μεταγραφές εθνικών γαιών και εθνικοϊδιοκτητών φυτειών⁵. Περιέχουν 4.228 παραχωρητήρια που αφορούν (όπως προ-

5. Πρόκειται για τους τόμους υπ' αριθμόν 26, 27, 28, 30, 33, 35, 36, 38, 39, 42, 59, 60, 61, 62. Ο τελευταίος τόμος δεν είναι όλος συμπληρωμένος και κλείνει την 1.1.1915 με την αναφορά ότι καθιερώθηκε νέος τύπος βιβλίου μεταγραφών. Από δειγματοληπτική

έκυψε από τη σύγκριση με τον εκλογικό κατάλογο του 1879 του Δήμου Μυρτουντίων) 2.086 άτομα⁶. Συνολικά, 56.283 στρέμματα γαιών και φυτειών εμφανίζονται να πέρασαν στην ιδιοκτησία των Μυρτουντίων (ή όσων ξένων έσπευσαν να ωφεληθούν από τη διανομή) που η αξία τους εκτιμήθηκε σε 2.197.217 δραχμές (επομένως 39 δρχ./στρ.), ενώ οι προκαταβολές που καταβλήθηκαν ανέρχονται σε 238.154 δραχμές. Η διανομή των χωραφιών, της «ασκεπούς» ή «ψιλής» γης των συγγραφέων της εποχής, ήταν η σημαντικότερη σε όγκο και σπουδαιότητα: 53.058 στρέμματα ανήκαν σε αυτήν την κατηγορία, αποτελούσαν δηλαδή το 95% της συνολικής έκτασης και είχαν εκτιμηθεί σε 2.015.000 δραχμές. Από τα συνολικά αυτά μεγέθη προκύπτει πως κατά μέσον όρο καθένας από τους 1.904 Μυρτουντίους που δήλωσαν χωράφια πήρε 28 περίπου στρέμματα στην τιμή των 38 δραχμών κατά στρέμμα. Τα υπόλοιπα 3.225 στρ. ήταν εθνικοϊδιόκτητες φυτείες που χρεώθηκαν στους δικαιούχους 189.250 δρχ. δηλαδή 59 δρχ./στρ., τιμή κατά

έρευνα σε προηγούμενους, ενδιάμεσους και επόμενους τόμους του υποθηκοφυλακείου δεν βρήκα άλλες εγγραφές παραχωρήσεων.

Από τις 152 εγγραφές που υπάρχουν στον τελευταίο τόμο (υπ' αριθ. 62) οι 126 έχουν γίνει κατά τα έτη 1902-1904 και μόνο 26 εγγραφές έγιναν τα επόμενα 10 χρόνια. Και αν ακόμη υπάρχουν κάποιες μεταγραφές μετά το 1915, θα είναι προφανώς ελάχιστες. Όπως ελάχιστες θα πρέπει να είναι και πιθανές εγγραφές που από λάθος ή πριν καθιερωθούν οι ειδικοί τόμοι έγιναν σε άλλα βιβλία μεταγραφών. Σε ένα από τα τελευταία παραχωρητήρια (το 62/131) αναφέρεται για πρώτη και μοναδική φορά ότι η παραχώρηση γίνεται όχι βάσει του υλα' αλλά βάσει του νόμου γφξδ/20.2.1910 «περί εκποιήσεως φθαρτών κτημάτων». Από τα 4.228 παραχωρητήρια, επτά που αναφέρονταν σε μεγάλες εκτάσεις γης στη Λυγιά (συνολικά 530 στρέμματα) έχουν ακυρωθεί το 1910, με το αιτιολογικό ότι αυτή η γη είχε παραχωρηθεί στους Σιδηροδρόμους Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου (ΣΠΑΠ) που είχαν αναλάβει την εκμετάλλευση της παρακείμενης ιαματικής πηγής Λίντζι (Λουτρά Κυλλήνης). Πρέπει και από αυτή τη θέση να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο φίλο υποθηκοφύλακα Μυρτουντίων Διονύση Κράγκαρη για τη βοήθεια που μου πρόσφερε κατά τη φάση αντιγραφής και ελέγχου των στοιχείων των παραχωρητηρίων.

6. Στα παραχωρητήρια μόνο κατ' εξαίρεσιν αναφέρεται ο τόπος κατοικίας, το επώνυμο ή το πατρώνυμο του δικαιούχου. Στις περιπτώσεις επομένως των συνηθέστερων επωνύμων οι συνωνυμίες ήταν πάρα πολλές και εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορισθεί αν πρόκειται για το ίδιο ή για διαφορετικά άτομα. Για τον προσδιορισμό των δικαιούχων των παραχωρητηρίων χρησιμοποιήθηκαν λοιπόν επικουρικά ο επίσημος, τυπωμένος, εκλογικός κατάλογος του δήμου Μυρτουντίων του 1879 (που περιέχει ονοματεπώνυμο, πατρώνυμο, τόπο κατοικίας, επάγγελμα, ηλικία όλων των εχόντων το δικαίωμα ψήφου δημοτών) και δημοτολόγιο του 1853. Χωρίς αυτές τις πρόσθετες πηγές θα ήταν αδύνατος, έστω και στοιχειώδης υπολογισμός του πόσοι είναι οι δηλωτές, διότι τα ίδια επώνυμα υπάρχουν σε πολλά χωριά και επιπλέον είναι συνηθισμένο το να παίρνουν οι χωρικοί γη σε γειτονικά (ή και απομακρυσμένα αρκετές φορές) χωριά από το δικό τους.

50% ανώτερη από αυτή των χωραφιών. Από αυτά 1.300 στρέμματα ήσαν αμπελώνες, 1.700 σταφιδώνες, 100 περιβόλια και 80 ελαιώνες.

Ο Πίνακας 4 που ακολουθεί δείχνει πως κατανέμονται μέσα στο χρόνο τα παραχωρητήρια, οι εκτάσεις και ο μέσος όρος στρεμμάτων γης και φυτειών που δίνονται με κάθε παραχωρητήριο⁷. Η ροή έκδοσης των παραχωρητηρίων από το υπουργείο Οικονομικών, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4, δεν αντιστοιχεί και με την εγγραφή τους στα βιβλία του υποθηκοφυλακείου Μυρτουνητών. Υπάρχουν π.χ. παραχωρητήρια που εκδόθηκαν το 1880 και μετεγράφησαν μόλις το 1902. Αυτές οι καθυστερήσεις βαρύνουν κατά κύριο λόγο την κρατική γραφειοκρατία της εποχής, διότι με τον νόμο ασμη'26.7.1885 η σχετική ευθύνη, είχε ανατεθεί στους κατά τόπους εφόρους.

Είναι φανερό από την άλλη μεριά πως η ροή έκδοσης των παραχωρητηρίων δεν ταυτίζεται με την πραγματική ροή των δηλώσεων⁸. Τα παραχωρητήρια που εκδίδονται τα έτη 1880-1882 είναι λογικό να αντιστοιχούν σε δηλώσεις που έγιναν κατά τη δεκαετία του 1870: το υπουργείο Οικονομικών φαίνεται ότι «εκκαθάρισε» εκείνη την εποχή τις δηλώσεις που είχαν συσσωρευθεί και εξέδωσε τα αντίστοιχα παραχωρητήρια. Οι «κορυφές» που παρουσιάζει στη συνέχεια η κατανομή των παραχωρητηρίων του Πίνακα 4 δεν συνδέονται με αντίστοιχα κύματα δηλώσεων αλλά μάλλον αντιστοιχούν σε κύματα εκκαθαρίσεων εκκρεμοτήτων και πρέπει να συνδέονται όχι με τις τοπικές αλλά με τις γενικότερες πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες.

Για παράδειγμα, δεν μπορεί να είναι τυχαίο ότι τα πρώτα παραχωρητήρια του 1880 εκδίδονται με την υπογραφή του Τρικούπη ως υπουργού Οικονομικών, αφού είχε προηγηθεί η μετά μεγάλη καθυστέρηση δημοσίευση των τιμών των γαιών κατά περιοχές κατά τα έτη 1878 και 1879 — επί πρωθυπουργίας Κουμουνδούρου, του ίδιου που είχε προωθήσει το 1871 τους νόμους πς' και υλα' για τη διανομή των γαιών και φυτειών. Τα έτη 1888

7. Σε ορισμένα παραχωρητήρια λείπουν κάποια από τα στοιχεία είτε το έτος έκδοσης, είτε το χωριό που βρίσκεται η γη, η τιμή ή η προκαταβολή που είχε καταβληθεί. Στις κατανομές που ακολουθούν δεν περιλαμβάνονται τα παραχωρητήρια με τα ελλιπή στοιχεία (π.χ. από την κατανομή κατά έτη λείπουν τα παραχωρητήρια που δεν αναφέρουν έτος εκδόσεως) και γι' αυτό εμφανίζονται μικροδιαφορές στα σύνολα που υπολογίζονται.

8. Πότε κατατέθηκε η δήλωση για κατοχή ή διεκδίκηση εθνικής γης δεν αναφέρεται στο παραχωρητήριο. Σε δυο όμως από τα τελευταία παραχωρητήρια που υπάρχουν στο υποθηκοφυλακείο (τα 62/129 και 62/130) και αφορούν το ένα έκταση 300 και το άλλο 212 στρεμμάτων στη Λυγιά, αναφέρεται ότι οι δηλώσεις είχαν κατατεθεί τα έτη 1891-92. Τα παραχωρητήρια εκδόθηκαν μόλις στα τέλη του 1909. Ίσως όμως η τόσο μεγάλη καθυστέρηση των συγκεκριμένων περιπτώσεων να οφείλεται στο ότι, αφορούσαν εκτάσεις που τις διεκδικούσαν και άλλοι.

Πίνακας 4

Κατανομή παραχωρητηρίων και εκτάσεων κατά έτος
(Φυτείες και ασκεπής γη)

Έτος	στρεμ.	Μ.Ο.	N
1880	8.194,0	16,9	486
1881	15.053,8	11,2	1.343
1882	13.961,6	12,0	1.078
1883	149,8	9,4	16
1884	130,5	9,3	14
1885	95,0	19,0	5
1886	4.088,5	15,1	271
1887	761,0	10,9	70
1888	221,5	8,9	25
1889	1.547,5	9,7	159
1890	341,0	56,8	6
1891	684,5	8,8	78
1892	5.149,5	17,8	290
1893	1.828,0	20,3	90
1894	89,0	12,7	7
1895	236,0	59,0	4
1896	1.631,0	14,8	110
1897	45,0	45,0	1
1898	0,0	0,0	0
1899	1.649,5	13,2	125
1900-1913	425,0	13,7	31
Σύνολο	56.281,7	13,5	4.210

και 1992 υπουργός Οικονομικών είναι ο Π. Καλλιγιάς που παραιτείται τον Μάιο του 1883. Είναι άραγε άσχετη αυτή η παραίτηση με την κατακόρυφη πτώση του αριθμού των παραχωρητηρίων που εκδίδονται το 1883. Και είναι άσχετη η ανάκαμψη που παρατηρούμε από το 1886 με το γεγονός ότι τον Απρίλιο του 1886 ο Τρικούπης διαδέχθηκε το Δεληγιάννη στην προεδρία της κυβέρνησης και στο Υπ. Οικονομικών, ο οποίος επί ένα περίπου χρόνο προηγουμένως κατείχε αυτές τις ίδιες θέσεις; Το 1890 έχουμε ξανά κυβέρνηση Δεληγιάννη και το 1892 ξανά Τρικούπη, ενώ το 1893 έχουμε κυβέρνηση Σωτηρόπουλου ο οποίος ως υπουργός Οικονομικών του Κουμουνδούρου είχε καταθέσει στη Βουλή τους νόμους της ' και υλα'. Η ροή των παραχωρητηρίων δεν μένει ανεπηρέαστη από αυτές τις αλλαγές, οι οποίες όμως δεν αρκούν για να εξηγήσουν τα πάντα. Την περίοδο 1883-1885, π.χ., κατά την

οποία η έκδοση παραχωρητηρίων πρακτικά σταματά, υπουργός Οικονομικών (και πρωθυπουργός) είναι ο ίδιος ο Τρικούπης (αυτός διαδέχθηκε τον Καλλιγιά) και δεν δικαιολογείται γιατί ακολουθεί άλλη πολιτική από αυτή που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις του και ο ίδιος ως υπουργός την περίοδο 1880-1882, το 1886 ή το 1892. Πάντως τα στοιχεία δε δείχνουν να έχουν άμεση σχέση οι κορυφές της κατανομής των παραχωρητηρίων με αντίστοιχα κύματα κατάθεσης δηλώσεων και είναι λογικά θα υποθέσουμε ότι υπάρχει μια καθυστέρηση τουλάχιστον 4-5 χρόνων ανάμεσα στην κατάθεση της δήλωσης και την έκδοση του παραχωρητηρίου από το 1880 και μετά. Όπως δηλαδή στα παραχωρητήρια των ετών 1880-82 αντιστοιχούν οι δηλώσεις της δεκαετίας του 1870, αυτές των ετών 1880, 1882, 1883 κατά τα οποία δόθηκε παράταση για να υποβληθούν νέες δηλώσεις, πρέπει να αντιστοιχούν στα αμέσως μετά το 1886 παραχωρητήρια.

Η ροή της πραγματικής κατάληψης και παραγωγικής αξιοποίησης της εθνικής γης από την άλλη μεριά ήταν ομαλότερη και καθοριζόταν από τις διαδικασίες εποίκισμού, από τη φυσική αύξηση του πληθυσμού, από τις δυνατότητες εκχέρσωσης ή αποστράγγισης ακαλλιέργητων εκτάσεων, από τις καταναλωτικές ανάγκες των οικογενειών — όπως και από τις προοπτικές κέρδους που υπόσχονταν οι σταφιδοφυτείες και η κερδοσκοπία στη γη. Ο καλλιεργητής όμως, μεγάλος ή μικρός, είχε προφανώς συμφέρον να μην καταβάλει την απαιτούμενη προκαταβολή και τις δόσεις και επομένως να μην προβεί σε δήλωση ή να δηλώσει όση λιγότερη γη μπορούσε σε σχέση με την πραγματική που κατείχε— αν κάτι τέτοιο μπορούσε να το κάνει ατιμώρητα. Η υποβολή δήλωσης (με λιγότερο ή περισσότερο αληθή ως προς την έκταση στοιχεία) γινόταν υποχρεωτική για τον κάτοχο στις περιπτώσεις επίσημης μεταβίβασης (διότι χωρίς δήλωση δεν ήταν δυνατό να γίνει μεταγραφή στο υποθηκοφυλακείο), στις περιπτώσεις που μεγάλωνε η απειλή για έλεγχο του κράτους, στις περιπτώσεις που ήθελε να εξασφαλίσει γη για μελλοντική χρήση από άλλους πιθανούς διεκδικητές. Για το χωρικό, η υποβολή της δήλωσης σχετιζόταν πρωτίστως και με την οικονομική δυνατότητα καταβολής της αναγκαίας προκαταβολής και των δόσεων που όριζαν οι νόμοι. Για τον έμπορο όμως ή το μεγαλοκτηματία η δήλωση αντιπροσώπευε τόσο τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει στη συνέχεια κερδοσκοπική επένδυση κεφαλαίων σε φυτείες, όσο και την πιθανότητα να κερδίσει στο μέλλον από την αύξηση της τιμής της.

Προσπαθώντας να εξαλείψουμε τις μεγάλες διακυμάνσεις που παρουσιάζονται σ' αυτήν την κατανομή, μπορούμε να συνοψίσουμε ως εξής τα στοιχεία του προηγούμενου Πίνακα και να θεωρήσουμε, ότι τα παραχωρητήρια που δίνονται σε κάθε πενταετή περίοδο αντιστοιχούν σε δηλώσεις της αμέσως προηγούμενης περιόδου και παλαιότερες.

Πίνακας 5

Κατανομή παραχωρητηρίων και γης κατά περιόδους

Περίοδος	στρεμ. (σύνολο)	%	Μ. Ο. (στρεμ. παραχωρ.)	N (παραχωρητήρια)
1800—1884	37.489,7	66,6	12,7	2.937
1885—1889	6.713,5	11,9	12,7	530
1890—1894	8.092,0	14,4	17,2	471
1895—1899	3.561,5	6,3	14,8	240
1900—1913	425,0	0,8	13,7	31
Σύνολο	56.281,7	100,0	13,5	4.210

Παρατηρούμε ότι τα 2/3 της γης, που διανεμήθηκε συνολικά έχουν ήδη παραχωρηθεί πριν το 1885 και επομένως από τη διανομή ωφελήθηκαν πρωτίστως όσοι είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή (ή έσπευσαν να δηλώσουν γη ακόμη και αν δεν ήταν κάτοικοι) πριν το 1880. Αυτό το συμπέρασμα φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι ο μέσος όρος γης που διατίθεται με κάθε παραχωρητήριο αυξάνεται στις περιόδους μετά το 1885 αλλά πρόκειται για πλαστή ένδειξη: η αύξηση οφείλεται στο ότι όλα σχεδόν τα παραχωρητήρια φυτειών εκδόθηκαν την περίοδο 1880-1885 και αναφέρονται σε πολύ μικρότερες εκτάσεις συγκριτικά προς τις ασκεπείς γαίες, με αποτέλεσμα να μειώνουν πολύ το μέσο όρο. Μόνο η αύξηση της περιόδου 1890-1894 είναι εν μέρει πραγματική, συγκριτικά δηλαδή με την αμέσως προηγούμενη περίοδο· σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, ο μέσος όρος γης κατά δηλωτή μειώνεται στη διάρκεια της τεσσαρακονταετίας.

Στη ροή έκδοσης των παραχωρητηρίων από το κράτος αντιστοιχεί η ροή των προκαταβολών από τους δηλωτές προς το δημόσιο ταμείο και η οποία βέβαια προηγείται κατά μερικά έτη της εκδόσεως των παραχωρητηρίων, αφού η προκαταβολή πρέπει να δοθεί ταυτόχρονα με τη δήλωση. Ο πίνακας 6 παρουσιάζει τις προκαταβολές που αντιστοιχούν στα παραχωρητήρια που εκδόθηκαν κάθε χρονιά. Πρέπει να σημειώσουμε πως είναι εξαιρετικά μικρές αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι ενσωματώνεται σ' αυτές και μέρος των δόσεων που είχε δώσει ο δηλωτής μέχρι να πάρει το παραχωρητήριο. Συγκεκριμένα, αφαιρούνταν από το οφειλόμενο ποσό και εθεωρούντο προκαταβολή όσα χρήματα ο δηλωτής είχε δώσει από το 1871 μέχρι το 1878 προκειμένου να απαλλαγεί από την καταβολή της επικαρπίας που βάρυνε επιπλέον την εθνική γη, πέραν της κοινής για όλους δεκάτης. Για τις μετά το 1879 δόσεις (αφ' ότου δηλαδή καθορίστηκε με το νόμο ψμδ'/13.12.1878 ότι θα πληρώνουν υποχρεωτικά κατά έτος και μέχρι την έκδοση του παραχωρητηρίου, που θα όριζε το ακριβές ποσό της δόσεως, (4 δρχ./στρ. οι δη-

λωτές φυτειών και 1,50 δρχ./στρ. οι δηλωτές ψιλής γης) αφαιρούνται από το οφειλόμενο ποσό κατά την έκδοση του παραχωρητηρίου το 1/2 των δόσεων, αν πρόκειται περί φυτειών και τα 3/5 αν περί ψιλής γης, σύμφωνα με το νόμο ασμη'/26.7.1885. Όμως επειδή αυτές οι πάγιες κατά έτος δόσεις ήταν υποχρεωτικές και το δημόσιο τις διεκδικούσε, αν δεν πληρώνονταν και μετά την έκδοση του παραχωρητηρίου, είναι φανερό ότι ο δικαιούχος θα εκαλείτο να τις πληρώσει δυο φορές: μια ως καθυστερημένη πάγια δόση και μια ως κανονική δόση, αφού αυτή η οφειλή δεν είχε αφαιρεθεί από το τίμημα της γης. Για να αποφευχθεί αυτό, ο νόμος βρλα'/20.1.1893 προέβλεπε ότι θα θεωρούνται ως προκαταβολή και θα αφαιρούνται από το ολικό τίμημα και οι δόσεις που οφείλονταν βάσει του ψμδ', έστω και αν δεν είχαν πληρωθεί.

Πίνακας 6
Προκαταβολές των δηλωτών

Έτος	Σύνολο	δρχ./στρ.
1880	26.099,8	3,2
1881	71.185,8	4,7
1882	49.484,3	3,5
1883	468,8	3,1
1884	371,0	2,8
1885	232,5	2,4
1886	19.778,5	4,8
1887	1.827,7	2,4
1888	832,2	3,8
1889	11.011,6	7,1
1890	818,4	2,4
1891	2.273,2	3,3
1892	12.243,0	2,4
1893	4.377,6	2,4
1894	213,6	2,4
1895	566,4	2,4
1896	13.943,3	8,5
1897	270,0	6,0
1899	13.891,0	8,4
1900—1913	8.264,2	19,4
Σύνολο	238.153,0	4,2

Επομένως, η σημαντική αύξηση των προκαταβολών που παρατηρείται από το 1893 και μετά βάσει των στοιχείων του Πίνακα 6, είναι λογιστικό τέχνασμα και δεν αντιστοιχεί σε πραγματικές καταβολές των δηλωτών

— οι οποίοι άλλωστε αντιμετωπίζουν ακριβώς τότε τις συνέπειες της σταφιδικής κρίσης που ξέσπασε εκείνη τη χρονιά. Τέχνασμα που μας επιτρέπει να δούμε ότι αυτή η γη (και μερικές δεκάδες στρέμματα φυτειών) που παραχωρούνται στο τέλος του αιώνα είχαν δηλωθεί πολλά χρόνια προηγουμένως. Π.χ. αν από τις 8,5 δρχ./στρ. που αποτελούν τη μέση προκαταβολή για τα παραχωρητήρια του έτους 1896, αφαιρέσουμε την 1,5 που αποτελεί την πραγματική και υποχρεωτική καταβολή που προβλέπει ο υλα', μένουν 7 δρχ./στρ. πραγματική ή πλασματική προκαταβολή που αποτελεί τα 3/5 των δόσεων τις οποίες προέβλεπε ο ασμη'. 'Αρα οι πάγιες δόσεις από την εποχή που κατατέθηκε η δήλωση ανέρχονται σε 12 δρχ./στρ. περίπου, επομένως αυτές οι δηλώσεις είχαν κατατεθεί το 1888. Υποθέσαμε ότι όλες οι προκαταβολές αναφέρονται σε γη γιατί οι φυτείες είναι ελάχιστες και δεν αλλάζουν ουσιαστικά τους υπολογισμούς.

Το ενδιαφέρον συμπέρασμα λοιπόν που προκύπτει από τον Πίνακα 6 και το σχολιασμό που προηγήθηκε, είναι ότι ουσιαστικά όλες οι δηλώσεις γης έγιναν πριν τη σταφιδική κρίση που αρχίζει το 1893. Το άλλο προφανές συμπέρασμα είναι ότι οι δηλωτές απέφευγαν να πληρώσουν τις προ της εκδόσεως του παραχωρητηρίου δόσεις: μέσο ύψος προκαταβολής 4,2 δρχ./στρ. κατά την έκδοση του παραχωρητηρίου σημαίνει ότι δεν είχαν πληρώσει ούτε δυο δόσεις (αφού ο υλα' προέβλεπε καταβολή 1,5 δρχ./στρ. άμα τη υποβολή της δηλώσεως) ενώ είδαμε ότι παρεμβάλλονται ακόμη και 8 χρόνια από την κατάθεση της δήλωσης μέχρι την έκδοση του παραχωρητηρίου⁹.

Ένα σημαντικό ερώτημα που εκκρεμεί είναι τι αντιπροσώπευαν οι εκτάσεις που παραχωρήθηκαν σε σχέση με τη γη της περιοχής. Για το σύνολο της επαρχίας Ηλείας γνωρίζουμε ότι, με βάση τα στοιχεία της *Στατιστικής της Γεωργίας* (1864), το 1860 το 74% των σπαρμένων γαιών, το 54% των αμπελοφυτειών, το 40% των σταφιδοφυτειών και το 35% των μορεώνων αποτελούσαν εθνικά ή εθνικοϊδιόκτητα κτήματα. Φαίνεται πως όλα τα χωριά της περιοχής (πλην Λεχαιών και ίσως Αντραβίδας και Βαρθολομιού) επί τουρκοκρατίας αποτελούσαν τσιφλίκια. Τα ποσοστά επομένως της Μυρτουντίας σε εθνική γη πρέπει λογικά να είναι ίσα ή και ανώτερα από αυτά της Ηλείας συνολικά. Για να γίνει η σύγκριση όμως θα έπρεπε να γνω-

9. Από την επεξεργασία των στοιχείων για τη διανομή των φυτειών προκύπτει ότι οι σταφιδοπαραγωγοί αποτελούν σημαντική εξαίρεση ως προς αυτόν τον κανόνα. Γνωρίζουμε εξ άλλου, από τα στοιχεία του Αναστασιάδη (1917) ότι οι χωρικοί αντιστάθηκαν πολύ καλά στην καταβολή των δόσεων και μετά την έκδοση των παραχωρητηρίων: συνολικά, σε όλη τη χώρα, βεβαιώθηκαν προς είσπραξιν 90.000.000 δραχμές για εξόφληση των δόσεων αλλά από αυτά το δημόσιο εισέπραξε μόνο 39.000.000 δραχμές.

ρίζουμε τις καλλιεργήσιμες στα τέλη του 19ου αιώνα εκτάσεις της Μυρτουντίας. Όμως τα πλησιέστερα προς την περίοδο που εξετάζουμε στοιχεία είναι αυτά της Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας του 1911. Τα παραθέτουμε στον Πίνακα 7 που ακολουθεί μαζί με τα στοιχεία του 1971 για τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις των δήμων και κοινοτήτων του τέως Δήμου Μυρτουντίων¹⁰.

Πίνακας 7

Διανεμηθείσα γη και καλλιεργήσιμες εκτάσεις κατά κοινότητες

Κοινότητες	Διανομή	Καλλ./γη 1911	A.B	Καλλ./γη 1971	A.Γ	Παραχω- ρητήρια N
	στρ. (A)	στρ. (B)	%	στρ. (Γ)	%	
Λεχαινά	9.767	8.125	120	21.700	45	556
Αντραβίδα	4.500	11.725	38	24.900	18	433
Βαρβολομιό	4.062	5.135	79	19.600	21	404
Καβάσιλα	2.864	4.085	70	5.500	50	252
Καλύβια	974	1.455	67	2.400	41	78
Καρδιακαύτι	2.532	1.785	142	4.900	52	137
Κάστρο	2.052	1.830	112	11.900	17	209
Κυλλήνη	1.415	870	163	10.600	13	148
Λυγιά	1.975	670	295	8.000	25	64
Μάχου	1.395	1.110	126	4.200	33	147
Μπράτι	1.519	2.080	73	3.900	39	151
Νιοχώρι	5.459	2.060	265	9.000	61	359
Ρετούνη	5.035	1.090	462	9.100	55	212
Σουλειμάναγα	3.865	3.950	98	11.600	33	441
Στρούσι	2.083	1.965	106	4.300	48	161
Τραγανό	5.440	5.660	96	17.500	31	393
Τρουμπέ	1.347	810	166	2.500	54	65
Σύνολο	56.278	54.405	103	171.800	33	4.209

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τον Πίνακα 7 είναι βέβαια περίεργα. Η καλλιεργήσιμη γη το 1911 εμφανίζεται συνολικά κατά τι μικρότερη από τη διανεμηθείσα το 1871 —και κατά πολύ μικρότερη αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι 20-30.000 στρέμματα διατέθηκαν ως προικοκτησίες,

10. Για να είναι δυνατές οι συγκρίσεις έχουμε ενοποιήσει τις εκτάσεις του οικισμού Βρανά με αυτές του Βαρβολομιού γιατί σήμερα αποτελούν ενιαία κοινότητα και τις εκτάσεις του Μαρκόπουλου και της Όλγας με τις αντίστοιχες του Τραγανού για τον ίδιο λόγο.

με φαλαγγίτικα γραμμάτια και ως φθαρτά κτήματα¹¹.

Σε ορισμένες κοινότητες η παραχωρηθείσα γη εμφανίζεται πολλαπλάσια της καλλιεργήσιμης κατά το 1911, χωρίς να συνυπολογίζεται η γη που είχε εκπονηθεί πριν το 1871. Και πρέπει να σημειωθεί ότι σ' αυτές τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις του 1911 έχουμε περιλάβει όχι μόνο τις αγραναπαύσεις αλλά και όση γη από την μόνιμα ακαλλιέργητη και τα βοσκοτόπια, σύμφωνα με την απογραφή, είναι επιδεκτικά καλλιέργειας. Βέβαια στην απογραφή υποτιμάται η έκταση που κατέχουν οι ελιές και τα οπωροφόρα δέντρα αλλά η προσθήκη τους το πολύ να ισορροπήσει την υπέρ των διανεμηθεισών γαιών διαφορά. Υπάρχουν φυσικά και οι επιπτώσεις του συνήθους σε όλες τις απογραφές φαινόμενου της απόκρυψης των πραγματικών εκτάσεων από τους αγρότες που ακόμη και σήμερα δεν έχουν πεισθεί για την αγαθότητα των προθέσεων της ΕΣΥΕ.

Όμως αποκρύψεις είχαμε και στις δηλώσεις: το ίδιο το κράτος δεχόταν επισήμως για τις φυτείες 10% απόκλιση από τη δηλωθείσα έκταση (άρθρο 17 νόμου της), για δε τις ασκεπείς γαίες ζητούσε η δήλωση να αναφέρει «την ως έγγιστα έκτασιν εις Βασιλικά στρέμματα των παρ' αυτού κατεχομένων γαιών» χωρίς να προσδιορίζει συνέπειες για την περίπτωση που η δήλωση δεν ήταν ως έγγιστα αληθής — ενώ στην περίπτωση των φυτειών προέβλεπε την εκποίηση του άνω του 10% κατεχομένου και μη δηλωθέντος. Είναι γεγονός ότι εν συνεχεία οι σχετικές διατάξεις έγιναν αυστηρότερες: προέβλεπαν πρόστιμα και αφαίρεση του «πλεονάσματος» (δηλαδή της κατεχόμενης γης πέραν της δηλωθείσης εκτάσεως) υπέρ του δημοσίου — ο νόμος μάλιστα ψμδ'/13.12.78 υποσχόταν (στο άρθρο 8) το 1/3 του προστίμου ως αμοιβή σε όποιον κατέδιδε αυτούς που κατέχουν εκτάσεις περισσότερες από τις δηλωθείσες.

Τέτοιες διατάξεις, όπως και η αντίστοιχη του νόμου ατμδ'/1885 που προέβλεπε την ενοικίαση της «επικαρπίας των πλεονασμάτων» που επαναλαμβάνονται συνεχώς στους νόμους οι οποίοι συμπληρώνουν ή τροποποιούν τους της και υλα', μαρτυρούν ακριβώς την αδυναμία του κράτους να καταμετρήσει τις εκτάσεις που δηλώνονται¹². Είναι αμφίβολο αν υπήρξαν ποτέ

11. Οι σχετικοί υπολογισμοί γίνονται στην υπό έκδοση εργασία μου.

12. Ο θεσμός της ενοικίασης της επικαρπίας των πλεονασμάτων δε διατηρήθηκε παρά δυο χρόνια. Η κατάργησή του πρέπει να οφείλεται είτε στην αναποτελεσματικότητά του, είτε στο ότι προκάλεσε αντιδράσεις ως θεσμός. Βρισκόμαστε σε μια εποχή που οι ενοικιάσεις φόρων έχουν ουσιαστικά εκλείψει και η επαναφορά τους συναντά ισχυρές αντιδράσεις (Ψυχογιός, 1987). Αξίζει να σημειώσουμε την ιδιαιτερότητα της ενοικίασης των «πλεονασμάτων»: ο υποψήφιος ενοικιαστής για να προσφέρει τιμή κατά τη διάρκεια της σχετικής δημοπρασίας πρέπει να έχει εκτιμήσει όχι πόση θα είναι η παραγωγή αλλά πόση γη δεν έχει δηλωθεί από τους καλλιεργητές της περιοχής.

καταδότες πλεονασμάτων μεταξύ των χωρικών : ποιος ήταν ο αναμάρτητος μέσα στο χωριό που θα αποτολμούσε να καταδώσει χωρίς φόβο ότι στη συνέχεια θα καταδοθεί ο ίδιος; Ίσως κάποιος ξένος θα μπορούσε να το κάνει αλλά οι ξένοι δεν γνωρίζουν τι και που καλλιεργεί ο καθένας και αν εν πάση περιπτώσει το μάθουν και καταγγείλουν, μάλλον δεν θα μπορούν στο μέλλον να επιβιώσουν στο χωριό. Μόνο ο ενοικιαστής έχει το συμφέρον και τη δύναμη να ανακαλύψει τέτοια «πλεονάσματα». Δεν είναι βέβαια όμως ότι θα τα καταγγείλει γιατί ίσως τον συμφέρει περισσότερο, αντί της νόμιμης επικαρπίας, να εισπράξει κάτι παραπάνω από το χωρικό και να τον αφήσει στην ησυχία του.

Άλλωστε ο χωρικός έχει υπέρ αυτού τη σύγκριση των μονάδων μέτρησης, τις διαφορές που υπάρχουν από τόπο σε τόπο ανάμεσα στο παραδοσιακό και το «γαλλικό» ή «βασιλικό» (1.000 τετραγωνικά μέτρα) στρέμμα. Στην περιοχή της Μυρτουντίας το παραδοσιακό, το «παλιό» όπως αποκαλείται, στρέμμα είναι 1.815 τετραγωνικά μέτρα, σχεδόν διπλάσιο από το επίσημο (Ψυχογιός Ντ., 1950, 80). Σε περίπτωση σύγκρουσης με το δημόσιο ο χωρικός μπορούσε να επικαλεσθεί την καλή του πίστη, ότι στο κάτω-κάτω δεν είναι γεωμέτρης για να μπορεί να μετατρέπει με πλήρη ακρίβεια τις μονάδες μεταξύ τους, για να μπορεί να εκφράζει αυτό που δεν είναι παρά μονάδα συγκεκριμένης εργασίας του βοδιού σε αφηρημένες μονάδες εμβადού¹³. Έτσι, η δήλωση έκτασης «5 στρεμμάτων» μπορούσε να σημαίνει οποιαδήποτε έκταση μεταξύ 5 και 9 γαλλικών στρεμμάτων — τουλάχιστον. Ο δηλωτής ήταν «ως έγγιστα» κοντά στην πραγματικότητα. Με κριτήριο το ότι προσέγγιση ακρίβειας 10% ήταν ικανοποιητική για το δημόσιο, πρέπει να συμπεράνουμε ότι ως προς τις φυτείες οι εκτάσεις που παραχωρήθηκαν ήταν τουλάχιστον 10% περισσότερες από τις επισήμως δηλωθείσες —διότι ουδείς βεβαίως θα στέρησε από τον εαυτό του αυτή την έκπτωση. Αυτή η εκτίμηση για τα μη δηλωθέντα «πλεονάσματα» θέτει απλώς κάποιο κατώτατο όριο, το ανώτατο δεν είναι δυνατόν να τεθεί. Νομίζω όμως ότι δεν εί-

13. «Στρέμμα ονομάζει ο χωρικός γεωργός όσην απόστασιν δύναιται να διατρέξει το ζεύγος όταν αροσιά κατά πλάτος και μήκος, εις το σχίσσιμον δηλαδή και εις τον δίβολον ή το σταύρωμα του χωραφιού» (Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, 1855, 74). Επομένως το παραδοσιακό στρέμμα εξαρτάται τόσο από το έδαφος όσο και από τα βόδια — και την τέχνη του ζευγολάτη βέβαια. «Εκαστος λοιπόν έχει στρέμμα ίδιον, και αν μάλιστα έχει βόας αδυνάτους, αρέσκειται, καυχώμενος να μεγαλόνη το στρέμμα του... Εννοείται όμως ότι και οι χωρικοί μας φυλάττονν μέσον τινά όρον, ανάλογον με την σχετικόν δύναμιν των βοείων ζευγών» (ό.π.). Το ότι το παραδοσιακό στρέμμα της Μυρτουντίας είναι ακριβώς διπλάσιο από το τουρκικό μέτρο *donum* δεν μπορεί βέβαια να είναι συμπτωματικό. Βλέπε σχετικά με τις παραδοσιακές μονάδες μέτρησης Ψυχογιός Δ., 1987. Για αντιστοιχίες παραδοσιακών και σύγχρονων, ελληνικών και ξένων μονάδων βλέπε Ελληνική Γεωργία, 1894, 433-445.

μαστε μακριά από την πραγματικότητα, αν δεχθούμε ότι ειδικά για τις ασκεπείς γαίες, τα χωράφια, οι εκτάσεις που πέρασαν στην ιδιοκτησία των δηλωτών ίσως να ήταν κατά 40%-50% ανώτερες από τις δηλωθείσες¹⁴.

Υπάρχουν άλλωστε και συγκεκριμένα παραδείγματα που ενισχύουν αυτήν τη θέση. Ερευνώντας τα βιβλία μεταγραφών του υποθηκοφυλακείου συναντήσαμε περιπτώσεις μεταβιβάσεων χωραφιών για τις οποίες αναφέρεται σαφώς ότι αφορούν «δηλωμένες γαίες» και μπορεί να γίνει σύγκριση με τα παραχωρητήρια: Ο Κων. Γ. Κούτουλας, π.χ., παραχωρεί στο Νιοχώρι ως αντιπρόικι 50 στρέμματα ξερικά «δηλωμένα» (τ. 18, αρ. 88, 1880) ενώ από τα παραχωρητήρια προκύπτει ότι έχει δηλώσει μόνο 20. Οι Αδελφοί Ντριμάλα δίνουν για εμφύτευση (τ. 43, αρ. 190, 1892) 100 στρεμ. «δηλωμένα» στη Ρετούνη, ενώ στα παραχωρητήρια εμφανίζονται μόνο 56.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι μεγαλύτερες αναλογικά υπερβάσεις ήταν ευκολότερο να γίνουν στις μικρές εκτάσεις. Πρώτον, διότι η διαφορά ανάμεσα στα 10 και τα 15 στρέμματα είναι δυσκολότερο να εντοπισθεί από τη διαφορά μεταξύ 100 και 150. Δεύτερο, γιατί με τιμή π.χ. 40 δρχ./στρ., στην πρώτη περίπτωση το δημόσιο θα έπρεπε να κινητοποιήσει διαδικασίες ελέγχου για να κερδίσει 200 δρχ., ενώ στη δεύτερη θα κέρδιζε 2.000. Τρίτο, γιατί οι μικρές εκτάσεις, που δήλωναν οι χωρικοί, συνήθως βρίσκονταν στην κατοχή των οικογενειών τους πολλά χρόνια (αν όχι πολλές γενιές) πριν τη δήλωσή τους και όχι μόνο ήταν κατεσπαρμένες σε πολλά και δύσβατα ίσως σημεία αλλά και προστατεύονταν από τη μεταξύ των χωρικών αλληλεγγύη απέναντι στο κράτος, απέναντι στον εισπράκτορα και το χωροφύλακα. Αντίθετα, μεγάλες εκτάσεις δήλωναν όσοι κερδοσκοπούσαν στις φυτείες ή στην ελπίδα αύξησης της τιμής της γης: για την απόκτησή τους υπήρχε ανταγωνισμός που μπορούσε να φθάσει ως την καταγγελία ύπαρξης μη δηλωμένων πλεονασμάτων του αντιπάλου.

Τα παραπάνω κάθε άλλο παρά μας βοηθούν να αντιμετωπίσουμε την αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στις δηλωμένες γαίες και την απογραφή του 1911. Με όσα προαναφέραμε, η διαφορά μεταξύ της γης που απέκτησαν οι Μυρτούντιοι μετά το 1871 κι αυτής που καταμετράται το 1911 γίνεται

14. Είναι προφανές ότι με αυτή την παραδοχή για την ακρίβεια των δηλουμένων η παράθεση δεκαδικών ψηφίων στους πίνακες δεν έχει κανένα νόημα. Αν η ακρίβεια είναι της τάξεως του 10 % αυτό σημαίνει πως, π.χ., τα 100 στρέμματα μπορεί να είναι και 90 ή 110, τα 500 να είναι 450 ή 550. Σ' αυτήν την περίπτωση δεν έχει νόημα να αναφερόμαστε σε άλλα ψηφία πέραν του πρώτου, πρέπει να στρογγυλοποιούμε δηλαδή τους αριθμούς στο πρώτο ψηφίο ακολουθούμενο από μηδενικά: το 9,6 να γράφεται 10, το 9,4 να γίνεται 9, το 8,650 να γίνεται 9.000 κ.ο.κ. Στο κείμενο οι αναφορές, θα γίνονται κατά κανόνα με αυτόν τον τρόπο, στους πίνακες όμως θα γίνεται «ακριβής» παράθεση των αριθμών για λόγους σεβασμού προς τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν.

ακόμη μεγαλύτερη. Η λύση βρίσκεται στο να δεχθούμε ότι οι αποκρύψεις που έγιναν κατά την απογραφή ήσαν μεγαλύτερες από αυτές που έγιναν κατά τις δηλώσεις — κυρίως σε ότι αφορά τις αγροναπαύσεις και τις, κατά την απογραφή, ακαλλιέργητες αλλά επιδεκτικές καλλιεργείας εκτάσεις που εμφανίζονται απαράδεκτα χαμηλές. Επίσης πρέπει να σημειώσουμε, όσον αφορά τις μεγάλες διαφορές σε ορισμένους οικισμούς, ότι τα στοιχεία της απογραφής αναφέρονται στους κατοίκους ενώ αυτά των παραχωρητηρίων στα χωριά. Πολλοί Λεχαινίτες, π.χ., έχουν γη που βρίσκεται, με βάση τα στοιχεία των παραχωρητηρίων, στη Ρετούνη ή τα Σουλειμάναγα, πολλοί Αντραβιδαίοι έχουν δηλώσει γη που βρίσκεται στην περιοχή των Λεχαιών. Επειδή η απογραφή του 1911 αναφέρεται στο τι δήλωσαν οι κάτοικοι κάθε κοινότητας, η γη τους, έχει καταμετρηθεί στον τόπο κατοικίας έστω και αν βρίσκεται σε άλλο χωριό. Υπάρχουν ακόμη αυτοί που απέκτησαν γη στην περιοχή χωρίς ποτέ να γίνουν Μυρτούντιοι: οι εκτάσεις που κατέχουν είναι τουλάχιστον 2-3 χιλιάδες στρέμματα, όπως θα δούμε παρακάτω, και πολλές από αυτές τις εκτάσεις δεν περιλαμβάνονται στα στοιχεία της απογραφής¹⁵ Πρέπει ακόμη να σημειώσουμε και την πιθανότητα αλλαγής των ορίων των κοινοτήτων — ιδιαίτερα για τη σύγκριση που γίνεται με το 1971. Κυρίως όμως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε μεγαλύτερα του συνήθους σφάλματα της απογραφής του 1911 και πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι όσο μικρότερη είναι η μονάδα αναφοράς τόσο μεγαλύτερα είναι τα σφάλματα των στατιστικών και των απογραφών. Επομένως πρέπει να περιμένουμε μεγαλύτερα σφάλματα όταν μελετάμε τι γίνεται στα χωριά, σε σχέση με τα σφάλματα σε επίπεδο νομού ή επαρχίας.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την παραπάνω συζήτηση επιβεβαιώνει τα στοιχεία της καποδιστριακής Πολιτειογραφικής Επιτροπής που παρουσίαζε ως ανύπαρκτη σχεδόν την ιδιόκτητη γη κατά το 1830 — αν αγνοήσουμε τη μοναστηριακή γη. Οι Πίνακες της Επιτροπής δείχνουν ότι υπήρχαν στη Μυρτουντία 40.000 παλιά στρέμματα εθνικής γής, δηλαδή 72.000 γαλλικά. Όμως από το 1830 ως τα τέλη του αιώνα νέες εκτάσεις άρχισαν να καλλιεργούνται, οι οποίες αντλήθηκαν βέβαια από την παρακαταθήκη των ακαλλιέργητων εθνικών γαιών, από τους λόγγους, τα δάση και τα έλη. Είναι λογικό λοιπόν από τα παραχωρητήρια να προκύπτει ότι μοιράστηκαν 56.000 στρέμματα, που μαζί με τις 20-30.000 που προηγήθηκαν, κάνουν 75-85.000. Και αν οι καταπατήσεις, η κατεχόμενη γη που δε δη-

15. Οι προδιαγραφές της απογραφής του 1911 όριζαν ότι αν ο ιδιοκτήτης είναι απών η γη δηλώνεται από αυτόν που την καλλιεργεί. Είναι φανερό ότι έτσι διαφεύγουν οι εκτάσεις απόντων καλλιεργητών οι οποίες παροδικά ή μόνιμα είναι εκτός καλλιεργείας. Αυτό ίσως εξηγεί γιατί οι ακαλλιέργητες αλλά δυνάμενες να καλλιεργηθούν εκτάσεις της απογραφής εμφανίζονται τόσο λίγες.

λώθηκε δηλαδή, ήσαν μόνο το ανεκτό 10% διαπιστώνουμε ότι εκποιήθηκαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα περίπου 90-90.000 στρέμματα εθνικής γης. Αν ήσαν 50%, φθάνουμε στις 110-120.000 στρέμματα.

Τα στοιχεία του 1971 που παραθέτουμε για σύγκριση της τότε με την τωρινή κατάσταση είναι προαπογραφικά, δηλαδή στηρίζονται στην καταμέτρηση της συνολικής έκτασης κάθε κοινότητας από την ΕΣΥΕ με τη βοήθεια χαρτών και στον εν συνεχεία καταμερισμό της σε «βασικές κατηγορίες χρήσεως» (καλλιεργήσιμη, βοσκοτόπια, δάση, κτλ.) με ευθύνη των ιδίων των κοινοτήτων (ΕΣΥΕ, 1975). Αν τα απογραφικά στοιχεία πάσχουν συνήθως από απόκρυψη εκτάσεων, τα προαπογραφικά πάσχουν από την αύξησή τους. Διότι μπορεί οι κάτοικοι να φοβούνται σε ατομικά επίπεδο τον εισπράκτορα του δημόσιου ταμείου, συλλογικά όμως είναι πάντα υπερήφανοι για την πρόοδο και προκοπή του χωριού τους την οποία προσπαθούν να αποδείξουν και με αριθμούς — φουσκώνουν λοιπόν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε βάρος των άλλων. Σε συνδυασμό με τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν σχετικά με την πραγματική έκταση των δηλωθεισών γαιών, μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι εθνικές γαίες και φυτείες που εκποιήθηκαν ή καταπατήθηκαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα στους δημότες και εποικιστές της Μυρτουντίας αντιπροσωπεύουν από τη μισή ως τα 3/4 της σημερινής καλλιεργήσιμης έκτασης.

Η υπόλοιπη κατακτήθηκε στη διάρκεια του 20ου αιώνα: με το ξεχέρσωμα των λόγγων γύρω από το Κάστρο και προς τη Βουπρασία, με την αποστράγγιση ελών όπως της Δροσελής μεταξύ Λεχαιών και Ρετούνης και του Μελιού του Βαρθολομιού, με τη διανομή μοναστηριακών εκτάσεων της Μονής της Βλαχέραινας στην Κυλλήνη και το Κάστρο, της Αγίας Ελεούσας κοντά στο Βαρθολομιό και του Αγίου Γεωργίου στα Λεχαινά, με τη μετατροπή βοσκοτόπων σε καλλιεργήσιμη γη. Νέοι οικισμοί ιδρύθηκαν από τα τέλη του περασμένου αιώνα από βλαχοποιημένες στα Βυτινέικα του Νιοχωριού, στο Μπάστα των Λεχαιών, στα Βραχνέικα της Αντραβίδας. Και νεότεροι στη δεκαετία του 1920 από πρόσφυγες: η Κάτω Παναγιά δίπλα στην Κυλλήνη, ο προσφυγικός συνοικισμός των Λεχαιών, η Γλύφα στην περιοχή του Βαρθολομιού.

Πρέπει ακόμη να επισημάνουμε ότι οι εκτάσεις που αποκτούν οι δηλωτές δεν καλλιεργούνται όλες. Αν εξαιρέσουμε τις φυτείες, οι εκτάσεις που σπείρονται κάθε χρόνο είναι περίπου τα 2/3 από τις συνολικά γεωργούμενες: το άλλο τρίτο θα μείνει αγρανάπαυση για να σπαρεί την επόμενη χρονιά. Η αναλογία καλλιεργούμενων/καλλιεργήσιμων γαιών θα βελτιώνεται βέβαια με την πάροδο του χρόνου αλλά σκόμη και στις αρχές του 20ου αιώνα η τριετής αμειψισπορά αποτελεί τον κανόνα, έστω και αν τα στοιχεία της απογραφής δεν το παραδέχονται και παρουσιάζουν μόλις 1.000 στρέμ-

ματα αγρανάπαυση επί 30.000 στρεμμάτων σπειρομένων γαιών. Αν στη Μυρτουντία ακολουθήθηκαν οι ίδιοι περίπου ρυθμοί επέκτασης των καλλιεργειών με αυτούς που παρατηρούμε για όλη την Ήλιδα, τότε οι καλλιεργημένες εκτάσεις μαζί με την αγρανάπαυση δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τις 30.000 στρέμματα γύρω στο 1880. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι εκτάσεις που δηλώθηκαν είναι περίπου διπλάσιες από τις παραγωγικά αξιοποιούμενες. Επομένως, καθένας δηλώνει εκείνη την περίοδο όση γη μπορεί, ανεξάρτητα από τις άμεσες παραγωγικές δυνατότητες που υπάρχουν.

Ο Πίνακας 8 που ακολουθεί, μας δείχνει την κατανομή των γαιών και των φυτειών με βάση τον τόπο κατοικίας των δηλωτών που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, προσδιορίστηκε από τον Εκλογικό Κατάλογο του 1879. Συγκρίνοντας τον Πίνακα αυτόν με τον 7, παρατηρούμε ότι μόνο οι Αντραβιδαίοι εμφανίζονται να αποκτούν περισσότερες γαίες από αυτές που διανέμονται στην κοινότητά τους, εξαιτίας του γεγονότος ότι δηλώνουν αρκετές εκτάσεις που βρίσκονται στην περιοχή των Λεχαιών και του ότι λίγοι ξένοι δηλώνουν γη στη δική τους περιοχή. Το έλλειμμα των άλλων χωριών οφείλεται κυρίως στο ότι εκτός από τους ντόπιους δηλώνουν και παίρνουν γη και «ξένοι», άτομα δηλαδή που το 1879 δεν ήταν δημότες Μυρτουντίων ή δεν είναι απόγονοι δημοτών. Πρόκειται για αυτούς που δεν αναφέρονται στον εκλογικό κατάλογο του 1879, καίτοι υπάρχουν επ' ονόματί τους παραχωρητήρια. Το 75% των εκτάσεων (41.000 στρ.) πηγαίνουν σε 1.480 ντόπιους, 22% (12.000 δρχ.) σε 480 ξένους και 3% σε 114 ακαθόριστης προέλευσης άτομα¹⁶.

Από τον Πίνακα 8 προκύπτει επίσης ότι έχουμε σημαντικές διαφορές στη μέση έκταση που αποκτούν οι κάτοικοι των διαφόρων κοινοτήτων. Αυτή η έκταση εξαρτάται προφανώς από τη διαθέσιμη σε σχέση με τον πληθυσμό εθνική γη και από την οικονομική ευρωστία των κατοίκων.

Παρατηρούμε όμως ότι ακόμη μεγαλύτερες είναι οι διαφορές μεταξύ των «ξένων» και μάλιστα αναφορικά με ένα κριτήριο που, από πρώτη άποψη, δε φαίνεται σημαντικό: το αν τα παραχωρητήρια αναφέρουν ή όχι από πού προέρχεται ο κάτοχός τους. Φαίνεται όμως πως αυτή η «λεπτομέρεια» των

16. Το ότι οι δυο υπολειμματικές κατηγορίες (αμφίβολου κατοικίας ντόπιοι και άγνωστης προελεύσεως άτομα) παίρνουν τις λιγότερες κατά μέρος όρο εκτάσεις, οφείλεται ίσως στη διαδικασία κατηγοριοποίησης: πιθανόν μέρος αυτών των ατόμων να έχει καταγραφεί δύο φορές. Γιατί αν υπήρχε κάποιος Παπαδόπουλος Ιωάννης που δήλωνε χωράφια στην Κυλλήνη και κάποιος Παπαδόπουλος Ιωάννης που έπαιρνε χωράφια στου Μαρκόπουλου αυτοί έχουν καταγραφεί σαν δύο χωριστά άτομα εφ' όσον το όνομα αυτό δεν υπήρχε στον εκλογικό κατάλογο και τα δύο χωριά είναι απομακρυσμένα. Ίσως όμως και να αποτελούν ένα και το αυτό άτομο, παρά το γεγονός ότι Κυλλήνη-Μαρκόπουλο απέχουν κάπου 25 χιλιόμετρα.

Πίνακας 8

Κατανομή εκτάσεων ως προς
τον τόπο κατοικίας των δηλωτών.

Κατοικία	στρεμ.	Μ. Ο.	Ν*
Λεχαινά	7.978,5	28,9	276
Αντραβίδα	5.603,0	24,7	227
Βαρθολομιό	3.957,5	24,6	161
Βρανά	146,0	24,3	6
Καβάσιλα	2.719,7	27,0	100
Καλύβια	661,0	34,8	19
Καρδιακάυτι	1.757,5	39,0	45
Κάστρο	1.615,5	24,9	65
Κυλλήνη	1.144,5	31,8	36
Λυγιά	681,0	27,2	25
Μαρκόπουλο	589,5	23,6	25
Μάχου	577,2	26,2	22
Μπράτι	1.157,5	42,9	27
Νιοχώρι	2.726,2	35,9	76
Ρετούνη	1.430,0	43,3	33
Σουλειμίναγα	3.322,5	25,6	130
Στρούσι	1.457,5	31,7	46
Τραγανό	1.728,3	25,8	67
Τρουμπέ	387,0	43,0	9
Αμφίβολη	1.764,2	20,8	85
Σύνολο ντόπιων	(41.404,1)	(28,0)	(1.480)
Άγνωστη	2.056,5	18,0	114
Ξένοι γνωστοί	2.344,5	55,8	42
Ξένοι άγνωστοι	10.153,5	23,2	438
Σύνολο ξένων	(12.498,0)	(26,0)	(480)
Γενικό σύνολο	55.958,7	27,0	2.074

*Πρόκειται για τον αριθμό δηλωτών και όχι για τον αριθμό παραχωρητηρίων..

παραχωρητηρίων μπορεί να μας οριοθετήσει τους ξένους που πραγματοποιούν κερδοσκοπικές επενδύσεις στη γη, επαφελούμενοι από το νόμο περί διαθέσεως των εθνικών γαιών, από τους ξένους που συμμετέχουν στη μεγάλη πληθυσμιακή κίνηση της δεύτερης πεντηκονταετίας του 19ου αιώνα, τον «εποικισμό του πεδινού χώρου»: Οι δεύτεροι, εγκαταλείπουν τα ορεινά χωριά της Γορτυνίας και των Καλαβρύτων ή τα απέναντι από τη Μαρτουντία

νησιά της Ζακύνθου και της Κεφαλλονιάς για να εγκατασταθούν στον κάμπο. Οι «ξένοι» όμως της πρώτης κατηγορίας είναι πραγματικά ξένοι. Μένουν στον Πύργο, την Πάτρα ή και τη Ζάκυνθο, είναι έμποροι ή μεγαλοκτηματίες και επενδύουν τα κεφάλαιά τους στην εθνική γη, πιθανότατα για να δημιουργήσουν σταφιδοφυτείες. Για το λόγο αυτό συγκεντρώνουν και τη μεγαλύτερη αναλογικά έκταση γης (55 στρ. κατά μέσο όρο) σε σχέση με όλες τις άλλες κατηγορίες. Ακριβώς επειδή δεν κατοικούν στην περιοχή, τα παραχωρητήρια αναφέρουν τόπο κατοικίας. Ενώ οι άγνωστοι ξένοι δεν είναι παρά κάτοικοι της περιοχής που δεν είχαν προλάβει να γίνουν δημότες το 1879 ή που εγκαταστάθηκαν στη διάρκεια των δεκαετιών του 1880 και 1890 και επομένως δεν αναφέρονται στον εκλογικό κατάλογο του 1879 με τον οποίο προσδιορίστηκε ο τόπος κατοικίας των δικαιούχων των παραχωρητηρίων.

Ένα ακόμη σημείο που προκύπτει από τα στοιχεία των παραχωρητηρίων σε συνδυασμό με τον εκλογικό κατάλογο είναι η αναλογία των δικαιουμένων να πάρουν γη σε σύγκριση με αυτούς που πράγματι παίρνουν. Με βάση τους νόμους της 'και υλα' είχαν δικαίωμα να δηλώσουν γη ή φυτείες (εφ' όσον βέβαια από αυτές τις τελευταίες κατείχαν) όλοι οι ενήλικες (και οι έγγαμοι ανήλικοι) Έλληνες πολίτες, οι χήρες και τα ορφανά πατρός τε και μητρός. Χήρες αναφέρονται αρκετές στα παραχωρητήρια, ορφανό μόνο ένα. Δεν έχουμε όμως στοιχεία για τους συνολικούς αριθμούς αυτών των κατηγοριών, ούτε για τους έγγαμους ανήλικους, ενώ οι ενήλικες άνδρες είναι αυτοί που έχουν δικαίωμα ψήφου. Από τη σύγκριση των 1.621 εγγεγραμμένων στον εκλογικό κατάλογο, δηλαδή των δικαιουμένων να πάρουν γη, με αυτούς που πράγματι πήραν προέκυψε ο Πίνακας 9.

Τα τρία μεγάλα κεφαλοχώρια και το Τραγανό παρουσιάζουν τα μικρότερα ποσοστά δηλωτών. Για το τελευταίο την αιτία πρέπει μάλλον να την αναζητήσουμε στο ότι σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού του είναι γύφτοι που δεν πολυενδιαφέρονται να αποκτήσουν ακίνητη περιουσία. Για τα τρία πρώτα το μικρό ποσοστό δηλωτών οφείλεται όχι μόνο στο ότι, όπως φαίνεται, αρκετοί από τους ήδη ιδιοκτήτες δεν ενδιαφέρονται να αποκτήσουν και εθνική γη αλλά και στο ότι σ' αυτές τις κώμες είναι συγκεντρωμένες και οι αστικές κοινωνικές κατηγορίες που έχουν, ως ένα βαθμό ξεκοπεί από τη γη. Το παράδειγμα των Λεχαιών που έχει το μεγαλύτερο ποσοστό αστών και το μικρότερο ποσοστό δηλωτών είναι ενδεικτικό. Ο επόμενος Πίνακας 10, που ταξινομεί τους δηλωτές κατά επαγγέλματα, επιβεβαιώνει ότι οι αστοί ενδιαφέρονται λιγότερο από τους αγρότες να αποκτήσουν γη.

Από τον Πίνακα 10 προκύπτει επίσης ότι όλες οι αστικές κατηγορίες έχουν αναλογικά λιγότερους δηλωτές από τους αγρότες. Επιπλέον, το ενδιαφέρον τους για τη γη φαίνεται να μειώνεται όσο κατεβαίνουμε στην κλί-

Πίνακας 9

Δηλωτές και εκλογείς κατά κοινότητα.

Κοινότητες	Δηλωτές		Εκλογείς
	N	%	N
Λεχαινά	162	37,3	434
Αντραβίδα	159	58,5	272
Βαρθολομιό	117	48,3	242
Καβάσιλα	66	67,3	98
Καλύβια	14	82,4	17
Καρδιακαύτι	29	64,4	45
Κάστρο	41	68,3	60
Κυλλήνη	20	52,6	38
Λυγιά	14	66,7	21
Μάχου	15	65,2	23
Μπράτι	20	71,4	28
Νιοχώρι	29	76,3	38
Ρετούνη	19	76,0	25
Σουλειμάναγα	76	62,3	122
Στρούσι	30	75,0	40
Τραγανό	58	52,7	110
Τρουμπέ	6	75,0	8
Σύνολο	875	54,0	1.621

Πίνακας 10

Δηλωτές και εκλογείς κατά κοινωνική κατηγορία²⁷

Επάγγελμα	Δηλωτές		Εκλογείς
	N	%	N
Προύχοντες	19	52,8	36
Έπαγγελματίες	41	40,0	101
Βιοτέχνες	30	38,5	78
Διάφοροι	6	35,6	17
Ακτήμονες	1	4,0	25
Γεωργοί	647	58,0	1.115
Κτηματίες	59	57,8	102
Ποιμένες	31	70,5	44
Στρατιώτες	14	34,1	41
Άγνωστο	27	43,5	62
Σύνολο	875	54,0	1.621

μακα της αστικής ιεραρχίας. Αντιθέτως, μεταξύ των αγροτών βλέπουμε ότι η μεγαλύτερη «δίψα για γη» παρατηρείται στους ποιμένες, στους τσοπαναραίους. Σε αυτούς ακριβώς που, κατά τεκμήριο, δεν έχουν γη. Από αυτήν την παρατήρηση δικαιούμαστε, νομίζω, να συμπεράνουμε ότι η επιθυμία για απόκτηση γης μεταξύ των γεωργών αύξαινε αντίστροφα προς την έκταση που ήδη κατείχαν. Αντίθετα, μεταξύ των αστών, το ενδιαφέρον για απόκτηση γης φαίνεται να μεγαλώνει όσο μεγαλύτερη είναι η έκταση της οποίας ήδη είναι ιδιοκτήτες.

Η παρατήρηση αυτή μας εισάγει στο πρόβλημα του να προσδιορίσουμε τι ποσοστό των κατοίκων επωφελήθηκε από τους νόμους της 'και υλα'. Διότι τα ποσοστά που παραπάνω υπολογίσαμε αναφέρονται σε άτομα και όχι στα πραγματικά οικονομικά υποκείμενα της εποχής που είναι οι οικογένειες. Προφανώς τα 1.621 άτομα του εκλογικού καταλόγου αντιστοιχούν σε λιγότερες οικογένειες (νοικοκυριά) γιατί υπάρχουν σ' αυτόν πατέρες και γιοι, παππούδες και εγγόνια. Δεν μπορούμε να ξέρουμε όμως αν ο πατέρας και ο γιος εξακολουθούν να αποτελούν κοινή οικογένεια ή αν έχουν χωρίσει. Για τούτο θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το πρόβλημα μέσω των δημογραφικών στοιχείων που διαθέτουμε.

Η Μυρτουντία είχε 8.322 κατοίκους το 1879. Από τα στοιχεία μας προκύπτει ότι μεταξύ 1880 και 1884 πήραν παραχωρητήρια για γαίες ή φυτείες 1.483 άτομα. Πρόκειται, όπως προαναφέραμε, για τα παραχωρητήρια που αντιστοιχούν στις δηλώσεις που κατατέθηκαν στη δεκαετία του

17. Παρατηρήσεις: Στην κατηγορία «προύχοντες» εντάχθηκαν γιατροί, δικηγόροι, δικολάβοι, δήμαρχοι, πάρεδροι και έμποροι του εκλογικού καταλόγου. Στην κατηγορία «επαγγελματίες» περιλαμβάνονται οι μαγαζάτορες που προσφέρουν υπηρεσίες (καφεπώλες, παντοπώλες, κουρείς, οινοπώλες, κ.τλ.) και κατώτεροι γραφειοκράτες (κλητήρες, γραφείς). «Βιοτέχνες» θωρήθηκαν όσοι ασκούσαν μεταποιητικά επαγγέλματα (χαλκείς, σανδαλοποιοί, σκυτοτόμοι, καλαντζήδες, μυλωνάδες, κτλ.). «Μεταφορείς» είναι οι αγωγιάτες, οι καρολόγοι και πλοίαρχοι. Ως «ακτήμονες» καταγράφηκαν οι εργάτες, υπηρέτες, ναυτικοί. Στους «ποιμένες» περιλήφθηκαν, εκτός από όσους ρητά αναφέρονται έτσι, και οι βουκόλοι και χοιροβοσκοί. Στους «κτηματίες» και «γεωργούς» περιλαμβάνονται όσοι προσδιορίζονται με αυτούς τους όρους (στους κτηματίες κατέταξα και δύο περιβολάρηδες κηπουρούς). Στους στρατιώτες περιλαμβάνονται οι «εθνοφρουροί» και οι «έφεδροι». Για να είναι συγκρίσιμα τα στοιχεία στον υπολογισμό των ποσοστών δεν ελήφθησαν υπ' όψιν οι ιερωμένοι (παπάδες, καλόγηροι) που στον εκλογικό κατάλογο δεν αναφέρονται καθόλου και όσοι περιλαμβάνονται μεν στον εκλογικό κατάλογο αλλά δεν καταχωρείται το επάγγελμά τους.

1870. Με την υπόθεση ότι το μέσο μέγεθος οικογένειας πρέπει να βρίσκεται κάπου μεταξύ 4,25 και 5,25 άτομα/οικογένεια και ότι τα 1.483 άτομα αντιπροσωπεύουν αντίστοιχες οικογένειες καταλήγουμε στις εξής εκτιμήσεις για την αναλογία δηλωτών/συνόλου οικογενειών¹⁸:

Πίνακας 11

Εκτίμηση αναλογίας δηλωτών/οικογενειών

Μέλη.οικογ.	αρ. οικογ.	% δηλωτών
4,25	1.958	76
4,50	1.849	80
4,75	1.752	85
5,00	1.664	89
5,25	1.585	94

Αν αποκλειστούν οι δυο ακραίες τιμές έχουμε ένα ποσοστό 80% - 90%. Και αν θυμηθούμε και την παρουσία των αστικών στοιχείων νομίζω ότι μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι σχεδόν όλες οι αγροτικές οικογένειες της Μυρτουντίας πήραν μέρος στη δεκαετία του 1870 στη διανομή των εθνικών γαιών και των φυτειών. Ακόμη και αυτές που τα μέλη τους δεν ήταν ακόμη δημότες Μυρτουντίας το 1879 αλλά κατοικούσαν στην περιοχή, οι οποίες περιλαμβάνονται στον εκλογικό κατάλογο. Φυσικά, αυτή η κατάσταση δε συνεχίστηκε βέβαια στον πληθυσμό 8.322 ατόμων: το 1907 ο πληθυσμός του Δήμου εγγίζει τις 15.000, οι οικογένειες δηλαδή είναι γύρω στις 3.000 ενώ γη θα αποκτήσουν μόνο 603 καινούργιες οικογένειες μετά το 1885. Οι περισσότερες βέβαια οικογένειες έχουν κληρονομήσει τη γη που δήλωσαν οι γονείς τους, ίσως να δήλωσαν και άλλη επιπλέον, αλλά δεν ξέρουμε τι γίνεται με τους νέους άποικους που καταφθάνουν στα τελευταία 15 χρόνια του 19ου αιώνα, λίγο πριν αρχίσει η πορεία εξόδου προς την Αμερική.

18. Η υπόθεση ότι τα 1.483 άτομα αντιπροσωπεύουν διαφορετικές οικογένειες στηρίζεται στο γεγονός ότι ελάχιστες περιπτώσεις υπάρχουν για τις οποίες να προκύπτει ότι πατέρας και γιος πήραν ταυτόχρονα παραχωρητήρια. Η υπόθεση για το μέσο μέγεθος της οικογένειας στηρίζεται στο ότι για το 1879 έχουμε για όλη την Ελλάδα 4,7 μέλη/οικογένεια και δεν είναι δυνατό να δεχθούμε για αγροτική περιοχή όπως η Μυρτουντία ότι μπορεί να είναι μικρότερο. Η γαλλική επιστημονική αποστολή το 1830 είχε δεχθεί ως μέση τιμή 4,75 μέλη/οικογένεια και η Πολιτειαρχική Επιτροπή του Καποδίστρια 4,33. Το όριο του 5,25 παίρνει υπ' όψιν του και προσπαθεί να αντισταθμίσει το γεγονός ότι η διαδικασία διανομής ξεκινά το 1871 που ο πληθυσμός ήταν 6,621 άτομα και επομένως οι οικογένειες κατά 400 περίπου λιγότερες από αυτές του 1879, που ο πληθυσμός είναι 8.322 άτομα. Αναφερόμενοι στον πληθυσμό του 1879 είναι φανερό ότι η σύγκριση γίνεται με το μέγιστο δυνατό αριθμό οικογενειών.

Αναφέρθηκε προηγουμένως το ζήτημα της πρόσβασης στην εθνική γη και τις εθνικοιδιόκτητες φυτείες κατά κοινωνικές κατηγορίες. Ο Πίνακας 12 μας απαντά στο ερώτημα πόσο επωφελήθηκε κάθε κατηγορία από την εθνική γη, δηλαδή πόση γη της παραχωρήθηκε. Συγκρίνοντας μόνο αυτούς που γνωρίζουμε το επάγγελμά τους μέσω του Εκλογικού Καταλόγου (και για ελάχιστους από τα παραχωρητήρια) διαπιστώνουμε ότι οι πλούχοντες συγκεντρώνουν διπλάσια σχεδόν γη (4,3%) σε σχέση με το ποσοστό που εκφράζουν στο σύνολο του πληθυσμού και αυτοί που δηλώνουν γη ή φυτείες, δηλώνουν διπλάσια έκταση σε σχέση με το γενικό μέσο όρο. Οι υπόλοιπες αστικές κατηγορίες δε φαίνεται να έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την απόκτηση γαιών. Μεταξύ των αγροτικών κατηγοριών, οι γεωργοί βρίσκονται περίπου στο μέσο όρο — που τον καθορίζουν άλλωστε με τον όγκο τους. Όμως και οι κτηματίες και οι ποιμένες αποκτούν περισσότερη αναλογικά γη από αυτούς — γεγονός που δείχνει ότι έχουν μεγαλύτερες οικονομικές δυνατότητες. Κάτι που το περίμενε κανείς να συμβαίνει ως προς τους κτηματίες, αλλά δεν ήταν προφανές σε σχέση με τους ποιμένες. Οι αγνώστου κοινωνικής κατηγορίας δηλωτές παίρνουν πολύ λιγότερα στρέμματα κατά μέσον όρο από τους άλλους, διότι πρόκειται κυρίως για αυτούς που δήλωσαν γη καθυστερημένα, είτε γιατί εγκαταστάθηκαν αργά στη Μυρτουντία, είτε γιατί πρόκειται για απογόνους των κατοίκων της δεκαετίας του 1870.

Πίνακας 12

Κατανομή εκτάσεων γαιών και φυτειών
κατά κοινωνικές κατηγορίες.

Κατηγορία	Έκταση (στρ.)	Μ. Ο. (στρ.)	% γης	N	% Νο *
Πλούχοντες	1.208,2	67,0	4,3	18	2,3
Επαγγελματίες	1.264,5	30,1	4,5	42	6,5
Βιοτέχνες	497,0	16,6	0,9	30	5,0
Διάφοροι	75,0	12,5	1,8	6	1,1
Κτηματίες	2.752,7	46,7	9,7	59	6,5
Γεωργοί	20.727,3	31,6	73,0	655	71,5
Ποιμένες	1.357,0	43,8	4,8	31	2,8
Στρατιώτες	494,2	31,0	1,7	16	2,6
Ακτήμονες	5,0	5,0	0,0	1	1,6
Σύνολο	28.381,0	33,1	100,0	858	100,0
Άγνωστοι	27.577,7	22,7		1.216	
Γενικό Σύνολο	55.958,7	27,0		2.074	

* Το ποσοστό αναφέρεται στο σύνολο των 556 ατόμων του εκλογικού καταλόγου που γνωρίζουμε το επάγγελμά τους.

Προφανώς, αυτές οι κατά κοινωνικές κατηγορίες ανισότητες είναι υπεύθυνες για το ότι ο συντελεστής ανισοκατανομής Gini παίρνει την αρκετά υψηλή τιμή του 0,52, αν υπολογιστεί για το σύνολο των γαιών και φυτειών που δηλώθηκαν : το ανώτερο 10% των δηλωτών (το 10% δηλαδή που έχει δηλώσει τις περισσότερες εκτάσεις) έχει το 35% της γης και το κατώτερο 10% μόλις το 2% της γης, επομένως το 10% που δήλωσε τα περισσότερα στρέμματα πήρε 18 φορές περισσότερη γη από το 10% που δήλωσε τα λιγότερα. Είναι αμφισβητήσιμη η υπόθεση ότι οι δηλώσεις θα παρουσίαζαν δικαιότερη κατανομή αν δεν είχε καταργηθεί το όριο των 60 στρεμμάτων κατά δηλωτή που έθετε αρχικώς ο νόμος τπσ', δεδομένου ότι οι ενδιαφερόμενοι είχαν τη δυνατότητα να ξεπεράσουν τους περιορισμούς του νόμου, δηλώνοντας γη μέσω τρίτων προσώπων. Πάντως, ο συντελεστής Gini γίνεται 0,45 αν υπολογιστεί μόνο για γεωργούς, ποιμένες και κτηματίες. Μεταξύ αυτών, το ανώτερο 10% έχει δηλώσει το 30% της γης, ενώ το κατώτερο 10% ξανά το 2%, άρα η δυσαναλογία περιορίζεται κάπως στο 1 προς 15.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστόπουλος Γ.Ν., 1885, «Περί παραγωγής και καταναλώσεως της κορινθιακής σταφίδος», *Ελληνική Γεωργία Α'*, σελ. 44-51, 109-114, 226-229.
- Αναστασιάδης Η.Κ., 1911, *Η διοίκηση των κτημάτων του συγχρόνου κράτους*, Αθήνα.
- Γριτσόπουλος Τ.Α., 1971, «Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου» *Πελοποννησιακά Η'*, 411-459.
- Δάβας Β., 1985, *Στον Πύργο και στην Ηλεία τον 1821-1930*. Έκδοση «Αυγής Πύργου», Πύργος.
- Θεοχάρης Π., Κόλλιας Γ.Σ., Νικολόπουλος Γ.Ι., 1878, *Συλλογή εγκυκλίων κανονισμών και οδηγιών της οικονομικής υπηρεσίας (1833-1878)*. (τόμοι Α, Β, Γ, Δ), Αθήνα.
- Κοφινάς, Γ.Ν. και Παναγιωτόπουλος Ι.Δ., 1898, *Κώδιξ της περί δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας*. Αθήνα.
- Μπελιά Ε.Δ., 1979, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη Ζ'*, 291-319.
- Μπελιά Ε.Δ., 1980, «Στατιστικά της Ηλείας κατά την καποδιστριακή περίοδο», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών*. (Πελοποννησιακά παράρτημα 7), 141-148.
- Οικονομόπουλος Δ.Π., 1960, «Αγοραπωλησία Εθνικών Κτημάτων», *Ηλειακά τ. Κ'*, σ. 594-595.
- Παπανδρέου Γ., 1924, *Η Ηλεία δια μέσον των αιώνων*. Αθήνα. *Στατιστική της Γεωργίας, 1864*, Υπουργείο Εσωτερικών, Αθήνα.
- Χρυσανθακόπουλος Γ.Α., 1950, *Η Ηλεία επί Τουρκοκρατίας*. Αθήνα.
- Ψυχογιός Δ.Κ., 1987, *Προίκες, φόροι σταφίδα και φωμί*. ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Ψυχογιός Ντ. Δ., 1950, *Ο κώδικας της Παναγίας της Λεχαινίτισσας και τα Λεχαινά*, Τούλας-Μαυράκος, Πάτρα.
- Ψυχογιού Ε., 1987, *Λεχαινά ο τόπος, τα στίγια*, Έκδοση περιοδικού «Εκ Παραδρομής», Λεχαινά.
- McGrew W.W., 1985, *Land and Revolution in Modern Greece (1800-1881)*. The Kent State University Press, Kent, Ohio, USA.